

УДК 159.923.2-027.561

DOI <https://doi.org/10.32782/2312-8437.52.2023-2.5>

НИКОЛАЄВ Леонід – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, завідувач навчально-методичної лабораторії психології групової роботи, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область, Україна, індекс 08401 (leonid.nikolaiev@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6506-4871>

СУПЕРВІЗІЯ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПСИХОЛОГІВ, ТРЕНЕРІВ, КОУЧІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена порівняльному аналізу супервізії як технології розвитку професіоналізму психологів, тренерів та коучів. Визначено, що метою супервізії є зростання професійних навичок та особистісних якостей фахівців, важливих у роботі з клієнтами. Супервізія допомагає дотримуватися методологічної складової, отримувати консультації з вирішення етичних питань, відчувати командну єдність та підтримку, дбати про власне психічне здоров'я та запобігати емоційному вигоранню. Розглянуто особливості супервізії психологів та психотерапевтів, де увага приділяється аналізу системи «психолог-клієнт», які тяжіють до переносу та контрпереносу. Підкреслено, що психологи України не зобов'язані проходити супервізії, за винятком психотерапевтів певних напрямків. Зазначено, що особливості тренерської та коучингової діяльності ставлять фахівця в ситуацію самотності на фоні виснажливої роботи з групами. Автор виокремлює типові цілі супервізій для тренерів та коучів, серед яких розвиток професійного стилю, збереження емоційного здоров'я, збагачення інструментальної бази, професійна підтримка та запобігання ізоляції. Відзначено, що тренери та коучі України також не зобов'язані проходити супервізії. Виділено головні напрямки супервізії, які включають методичну допомогу, консультування для дотримання професійних стандартів та етики, збереження психічного здоров'я, підвищення мотивації та запобігання емоційному вигоранню. Описано специфіку захисту прав клієнта та забезпечення емоційного благополуччя фахівця, допомагаючи уникнути вигорання та зберегти здоровий психологічний стан завдяки супервізійній діяльності. Закцентовано увагу про піклування здоров'я самого психолога, тренера або коуча, його емоційну свободу та безпеку.

Ключові слова: компетентності, коуч, професіоналізм, психолог, психотерапевт, розвиток, супервізія, тренер.

NIKOLAIEV Leonid – Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer at the Psychology Department, Head of the Educational and Methodological Laboratory of the Psychology of Group Work, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, postal code 08401 (leonid.nikolaiev@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6506-4871>

COMPARATIVE ANALYSIS OF SUPERVISION AS A PROFESSIONAL DEVELOPMENT TECHNOLOGY FOR PSYCHOLOGISTS, TRAINERS, COACHES

The article is devoted to a comparative analysis of supervision as a technology for developing the professionalism of psychologists, trainers and coaches. It was determined that the purpose of supervision is the growth of specialists' professional skills and personal qualities, which are important in working with people. Supervision helps to adhere to the methodological component, to receive advice on solving ethical issues, to feel team unity and support, to take care of one's own mental health, and to prevent emotional burnout. The peculiarities of the supervision of psychologists and psychotherapists are considered, where attention is paid to the analysis of the 'psychologist-client'

system, which tends to transference and countertransference. It is emphasized that Ukrainian psychologists are not required to undergo supervision, with the exception of psychotherapists of certain fields. It is noted that the specificities of training and coaching activities place the professional in a situation of loneliness amidst exhausting work with groups. The author singles out the typical goals of supervision for trainers and coaches, including the development of a professional style, preservation of emotional health, enrichment of the instrumental base, professional support and prevention of isolation. It was noted that trainers and coaches of Ukraine are also not obliged to undergo supervision. The main directions of supervision are highlighted, which include methodical assistance, consulting for compliance with professional standards and ethics, maintaining mental health, increasing motivation and preventing emotional burnout. The specifics of protecting the client's rights and ensuring the specialist's emotional well-being are described, helping to avoid burnout and maintain a healthy psychological state thanks to supervisory activities. Attention is focused on taking care of the health of the psychologist, trainer or coach, his emotional freedom and safety.

Key words: *competences, coach, professionalism, psychologist, psychotherapist, development, supervision, trainer.*

Постановка проблеми. Наразі не існує єдиного чи узгодженого визначення супервізії. За своєю суттю супервізія – це процес професійного навчання та розвитку, який дозволяє людям розмірковувати та розвивати свої знання, навички та компетентність за допомогою узгодженої та регулярної підтримки з боку іншого фахівця. Тобто супервізія – це безперервний процес підтримки фахівців-практиків у моніторингу, розвитку та вдосконаленні їх професійних навичок.

Відносини супервізора із супервізованим важливі і в ідеалі повинні ґрунтуватися на спільному підході, побудованому на довірі та взаємній повазі, коли обидві сторони мають єдину мету – покращити результати для клієнтів та покращити терапевтичні, тренерські або коучингові навички за допомогою аналізу, обговорення та зворотного зв'язку.

Аналіз досліджень. Аналіз нормативних документів, які регламентують діяльність психологів, тренерів та коучів в Україні та міжнародному просторі. Вивчення теоретичного підґрунтя з джерел для професійної підготовки психологів, тренерів та коучів, а саме авторів Bernard J. & Goodyear R., Hawkins P. & Shohet R., Астремської І. В., Мушкевич М. І., Ушакової І. В.

Було здійснено теоретичний аналіз і узагальнення літературних джерел, які висвітлюють цілі, завдання та норми супервізії, а також нормативних документів, які регламентують діяльність психологів, тренерів, коучів та їх супервізорів в Україні та в межах міжнародних професійних співтовариств.

Мета – зробити порівняльний аналіз супервізії у розвитку професіоналізму психологів, тренерів, коучів та виокремити основні проблеми та здобутки супервізійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Існує чотири основні цілі супервізії: набуття нових знань та закріплення професійних навичок; моніторинг і розвиток етичних стандартів та робочих обов'язків; підвищення мотивації до професійного зростання.

Отримання нових знань та закріплення професійних навичок полягає в можливості обговорювати різні аспекти процесу консультування, терапії, тренерської діяльності або коучингу з наставником та отримувати підтримуючий та конструктивний зворотний зв'язок про сильні сторони та сфери, що потребують поліпшення. Це дозволяє консультантам та тренерам задуматися про свою власну роботу та отримати деяке об'єктивне уявлення про навички, які їм необхідно розвивати. Супервізія може надати можливість вивчити та ввести у практику нові методи, а також вивчити корисні способи роботи з клієнтами.

Моніторинг та підтримання етичних стандартів і обов'язків дозволяє консультантам вирішувати низку етичних дилем, які незмінно виникають в рамках їхньої консультативної, тренерської або коучингової практики. Фахівці підтримуючих професій повинні усвідомлювати свої етичні обов'язки та дотримуватися суворих кодексів поведінки, щоб гарантувати дотримання професійних стандартів. Іноді може бути важко вибрати правильний шлях, і керівництво та підтримка супервізора допомагають визначити найбільш підходящий курс дій, який не поставить під загрозу безпеку та благополуччя клієнта або не підірве терапевтичний альянс.

Супервізія також вирішує питання отримання підтримки на особистому та професійному рівні для спеціалістів, активно протидіє їх професійному вигорянню. Консультування, тренінг або коуч-сесії можуть викликати стрес, особливо коли клієнти розкривають конфіденційну особисту інформацію тривожного характеру. Емпатійне реагування вимагає, щоб консультанти, коучі та тренери розуміли і підтверджували позицію клієнта, могли точно відобразити

ці почуття, не надто захоплюючись емоційною інтенсивністю інформації, що розкривається. Супервізори можуть допомогти супервізованим обробити складний матеріал та допомогти у розпізнаванні ранніх ознак стресу та вигорання, а також можуть втрутитися та підтримати консультанта до того, як він стане надмірно залученим та опиниться під загрозою розвитку меж професійної поведінки.

Для того, щоб виокремити або знайти спільні риси у супервізії як процесі зростання професіональних навичок та якостей в галузях психологічного консультування та психотерапії, а також в тренерській діяльності та коучингу, визначимося з поняттями та основними завданнями цих допоміжних професій.

Так, в національному класифікаторі професій, який розміщено на сайті Міністерства економіки України (Класифікатор професій, 2023), відсутня професія коуча та згадування тренера пов'язане лише зі спортом.

Тег «психолог» видає 10 професій, які відносяться до освітньої та медичної галузей або ж стосуються управлінської діяльності в них. В рамках висвітлення методологічного аналізу проблеми в психології є сенс зупинитися на розгляді питання в межах допоміжних професій таким чином, як ми їх розуміємо в сучасному українському культурному просторі, тому за точку відліку будемо тримати психологічне консультування. А також немедикаментозну психотерапію, як максимально уразливу практику для особистості фахівця. Саме психотерапія, а за нею і психологічне консультування завдають найбільшого впливу на професійні відносини між консультантом або терапевтом і клієнтом, а також є причиною емоційного вигорання та професійній деформації фахівця.

В той же час англійські джерела висвітлюють певне різноманіття професій, пов'язаних із коучингом та тренінговою діяльністю, які можливі у будь-якій галузі. Наприклад, поняття «trainer» зустрічається в значеннях, аналогічних українським «тренер», «наставник», «коуч». Так само, як і «coach» використовується в значеннях, аналогічних українським «тренер», «наставник», «коуч». Найбільш близьким поняттям до українського «коуч» є англійське «life coach». Лайфкоучинг (або коучинг) – це розвиваючий і безперервний процес або відносини, в ході яких людині або команді даються інструкції, які дозволяють їм досягти успіху. Коучинг також можна розглядати як цільове навчання, метою якого є керівництво та навчання людей досягненню більш високих результатів у роботі або іншій діяльності, які приносять користь та задовольняють потреби цієї людини, а також групи загалом.

Основними завданнями, які вирішуються під час проведення супервізії психолога-консультанта, є: «надання методичної професійної підтримки фахівцям у ситуаціях професійних труднощів та сприяння у їхньому вирішенні; підвищення кваліфікації фахівців шляхом їх професійного консультування, аналізу доцільності та якості використовуваних практичних підходів та методів надання психологічних послуг; здійснення методичного супроводу професійної діяльності фахівців; сприяння у забезпеченні дотримання професійних стандартів та етичних норм у діяльності фахівців; профілактика професійного вигорання фахівців» (Порядок організації супервізії фахівців з надання послуг із психологічної реабілітації, 2022).

Здатність ясно і об'єктивно бачити, що відбувається в процесі консультативної або психотерапевтичної сесії та поза їх межами, дозволяє фахівцю ставити більш якісні питання і в цілому надавати більший відгук на запити клієнта. Психологу важливо розуміти, де він схильний захоплюватися проблемами своїх клієнтів і де він виявляється у своєму раціональному (дорослому) я.

Під час супервізій психолог дізнається про важливість роздумів про своїх клієнтів. Це допомагає зміцнити м'язи саморефлексії та навчитися більш об'єктивно розмірковувати про себе та свою професійну діяльність. Замість того, щоб дозволити своєму внутрішньому критику взяти гору, тренер має нагоду вивчити свій досвід без засудження.

Подібно до того, як хімік змішує інгредієнти для створення сполуки з його унікальними властивостями, супервізія – це експериментальна лабораторія, в якій психолог поєднує свій життєвий досвід із навичками консультування або терапії, які він може з упевненістю назвати своїми власними.

Супервізія в психотерапевтичній або консультативній діяльності можлива як в індивідуальній, так і в груповій формі. Кожна з форм супервізії в цій сфері має свої переваги та недоліки.

Індивідуальна супервізія дає можливість більш детального розбору роботи психолога, його сильних сторін та невдалих або провальних ситуацій. В останньому випадку індивідуальний розбір ситуації буде менш травматичним для аналізанта, який має давати свідчення своєї

низької компетентності тільки одній особі. Така супервізійна сесія буде тяжіти до аналогії із психотерапевтичним сеансом і тут особлива роль полягає в компетентності супервізора. Адже супервізія не може замінити психотерапію, як і психотерапія не є аналогом супервізії. Принципова різниця між супервізією та психотерапевтичною сесією полягає в цілях та завданнях цих двох важливих процесів росту професіоналізму спеціалістів допомагаючи професій. Згадаємо, що основна ціль супервізії – вдосконалення професійної майстерності тренера, коуча, психолога. І не зважаючи на те, що особистість психолога є одним із інструментів професійного впливу на клієнтів, психотерапія не може замінити професійного супервізора. Індивідуальний сеанс супервізії в консультативній або психотерапевтичній діяльності надає змогу проаналізувати всі аспекти підготовки та проведення конкретної сесії або професійні шаблони конкретного психолога-аналізанта. Більша тривалість індивідуальної сесії має великі шанси торкнутися аспектів діяльності консультанта або психотерапевта, які на його звичний погляд, можуть здаватися неважливими, тривіальними, але при детальній увазі потребувати вдосконалення або корекції.

Групова форма аналізу роботи психолога має перевагу у варіативності поглядів та думок колег щодо його професійної компетентності. Якщо емоційний фон супервізійної групи досить сприятливий, то аналіз має можливість заручитися підтримкою більшої кількості колег, що сприятиме його впевненості в своїх професійних здібностях та можливостях. Професійна психологічна співдружність надає можливості обміну техніками, прийомами та вдалими кейсами. Це є ефективною формою професійного зростання психологів-консультантів та психологів-терапевтів. Ще одним із бонусів групової супервізії є пізнання досвіду колег та навчання саме супервізійній діяльності.

Професійні спільноти найбільш поширених психотерапевтичних напрямків зобов'язують учасників приймати участь в супервізіях. Участь в супервізіях забезпечує не тільки методологічну чистоту та екологічність напрямку, але й є піклуванням про ментальне здоров'я фахівця.

Зазначимо, що завдання тренера полягає в підвищенні рівня «конструктивних соціальних компетентностей особистості» (Ніколаєв, 2023), її комунікативної міжособистісної взаємодії, життєвої продуктивності, «сприяє подоланню стресів, активізує рівень самостійності, дає можливість у ситуації ризику приймати життєво важливі рішення» (Ніколаєв, 2023).

Супервізія тренера, як і психолога-консультанта, і психотерапевта, полягає в аналізі матеріально-технічного забезпечення тренінгового заходу, варіативності технік, методів та прийомів тренера та доречності їх використання. Також актуальними питаннями супервізії тренера є алгоритми підготовки та проведення тренінгу, вміння відчувати динаміку групи та керувати нею, майстерність організації зворотного зв'язку з учасниками.

Зосередимося на типових цілях тренера, яких можна досягти за допомогою супервізії: розвиток свого тренерського стилю; збереження власного емоційного здоров'я; збагачення інструментальної бази; опрацювання етичних питань; професійне самопізнання; зниження почуття ізоляції та професійна командна підтримка; розвиток професійного критичного мислення.

Робота з групою може впливати на стан емоцій тренера безліччю способів. Емоційні випробування можуть нагадати, як початківцю, так і досвідченому тренеру про власні примари, деякі з яких ще не готові зустрітися з денним світлом. Важкі етичні рішення можуть змусити сумніватися у собі та залишити осад вини. Наш «улюблений» (Ніколаєв, 2023) клієнт, який відмовляється від спільної роботи, може вплинути на те, як тренер покаже себе. Супервізія – це рефлексивний простір, де відбувається навчання. Тут тренери експериментують, розширюють професійне бачення, оцінюють ті техніки та інструменти, які працюють. Супервізія передбачає обговорення нових шляхів поступу вперед, коли є відчуття, що тренер застряг у виборі шляху спілкування з групою. І хоча фахівці читають книги, проходять курси, обговорюють безліч теорій, супервізія вчить залишати їх зовні, щоб бути повністю присутніми з групою.

Супервізія є простором, де психологи-тренери можуть конфіденційно дослідити етичні питання. Як би це не виглядало, етичні дилеми та конфлікти інтересів є невід'ємною частиною роботи тренера. Замість того, щоб надавати «правильну відповідь», супервізор допоможе розвинути власну етичну зрілість. Етична зрілість визначається здатністю приймати складні рішення, засновані на повазі та справедливості до всіх учасників тренінгу, ким би вони не були.

Розвиток самосвідомості є важливою частиною тренерської майстерності. Важливим завданням супервізії є усвідомлення своїх емоційних моделей, вміння відрізнити власні емоції від емоцій, що виходять від учасника групи або групи в цілому. Супервізія дозволяє чітко позначити свої тренерські сильні сторони та можливості зростання. Кваліфікований супервізор

також допоможе розібратися з тими аспектами поведінки, які можуть завадити тренерській ефективності.

Ведення тренерської практики може давати відчуття самотності. Якщо тренер-початківець є єдиною людиною, яка залишилася в залі після «складної» (Ніколаєв, 2023) групи, це може посилити будь-які занепокоєння і сумніви, які можуть виникнути: всі інші справляються із цим краще? чи зробив я всього достатньо? Гідний супервізор або команда інтервізії нададуть відчуття підтримки або підтвердження про неоднозначність ситуації з пропозиціями підправити щось тут чи там, але знаючи, що тренер-початківець на правильному шляху. Керівник супервізії стає тією людиною у команді, з якою можна провести мозковий штурм, кинути виклик упередженим переконанням і припущенням та підтримати новачка, коли це потрібно. Зниження почуття ізоляції та підвищене почуття приналежності часто називають важливими перевагами супервізії.

Чи всім тренерам в Україні потрібна супервізія? Не обов'язково, якщо початківець пройшов зразкову професійну практику із якісним супроводом. Але, зазвичай, тренери, які прагнуть більшої якості в своїй роботі, більшої професійної затребуваності, свідомо залучаються до послуг супервізорів.

«Коучинг-супервізія – це спільна практика навчання, спрямована на постійне нарощування потенціалу коуча за допомогою рефлексивного діалогу на благо як коуча, так і клієнтів. Коучингова супервізія фокусується на розвитку здібностей лайфкоуча, пропонуючи багатші та широкі можливості для підтримки та розвитку. Коучинг-супервізія створює безпечне середовище, в якому коуч може ділитися своїми успіхами та невдачами у майстерності роботи зі своїми клієнтами» (Сайт Міжнародної федерації коучингу, 2023).

Коуч працює на підтримку своїх клієнтів у важкі періоди переходу та зростання. Тому коучингова супервізія має значення, тому що містить в собі досить переваг: сприяє ефективності та етичності, виявляє «сліпі» зони, розвиває професійну впевненість коуча, заохочує до самотурботи.

Супервізія надає практичні рекомендації, допомагає переглянути контракти на коучинг, обговорити ідеї, методи та прийоми, заохочує різні точки зору та вивчає нові способи роботи. Супервізор може допомогти легше виявляти та вирішувати проблеми, з якими клієнти звертаються на сеанси, та орієнтувати на конкретну мету в роботі. Супервізія також дозволяє розібратися в етичних дилемах, які можуть викликають у коуча сумніви та занепокоєння. Супервізія також допомагає зрозуміти, чи є проблеми клієнта такими, що потребують саме психотерапевтичного втручання, а не коучингу.

Навіть якщо коуч має багаторічний практичний досвід, він все одно час від часу зіштовхується із своїми «сліпими» зонами, або пробілами у своїх знаннях та компетенціях. Супервізія допомагає зрозуміти, як власне сприйняття коуча може вплинути на підхід до ситуації клієнта.

Кожен коуч, особливо якщо він перебуває на початку свого професійного шляху, може відчувати внутрішній тиск, який вимагає «зробити все правильно». Це розвиває тривожність та упередженість до власних професійних дій. Тому супервізія, звичайно, є джерелом психологічного комфорту, яка впливає на коуча через запевнення, схвалення та конструктивну критику.

Супервізія дозволяє краще зрозуміти психологію коучингових відносин. На коучів, як на психологів та на тренерів, завжди впливає, часто майже непомітно, динаміка відносин, які вони створюють зі своїми підопічними. Перенесення та контрперенесення відбуваються несвідомо, але сильно впливають на коучингову роботу. Супервізія дає можливість краще усвідомити ці тонкощі, зрозуміти їхній потенційний вплив і навчитися з ними працювати.

Професійне навантаження, особливо коли практика ведеться віддалено з дому, може сприяти виникненню почуття ізоляції, тому розмови із супервізором стають особливо бажаними. Супервізія не тільки дає відчутне почуття приналежності до ширшої фахової спільноти, але й поєднує аналізанта із великим ідеалом цілеспрямованого та значущого служіння.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Супервізія в роботі психологів, тренерів та коучів є важливим елементом підтримки та професійного зростання цих фахівців. Вона спрямована на надання методичної допомоги, професійного консультування для дотримання професійних стандартів та етики, збереження ментального здоров'я спеціалістів, підвищення мотивації та профілактику емоційного вигорання. Українські психологи не мають обов'язку проходити супервізії, за винятком фахівців, які надають послуги з психологічної реабілітації та психотерапії. Для них супервізія є обов'язковою і корисною для збереження професійної компетентності та розв'язання проблем, пов'язаних зі спілкуванням з клієнтами.

Психологи-тренери та коучі також не мають обов'язковості у супервізії, але багато з них самостійно організовують супервізійні групи для підвищення свого професійного рівня. Незважаючи на необов'язковість супервізії, ця практика сприяє не лише захисту прав клієнта та дотриманню етичних стандартів, але й забезпеченню емоційного благополуччя фахівців, сприяє подоланню вигорання та збереженню їхнього психічного здоров'я.

Література

- Астремська І. В.** Прикладні методики та основи супервізії в соціальній роботі : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 396 с.
- Класифікатор професій. URL: <https://www.me.gov.ua/Profession/List?lang=uk-UA&id=d4162ef8-2771-4ac5-99ef-1d4b6f5336af&tag=KlasifikatorProfesii-Poshuk> (дата звернення: 20.10.2023 р.).
- Мушкевич М. І.** Супервізія [Текст] : навч. посіб. (до курсу «Супервізія»). Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 188 с.
- Ніколаєв Л. О.** Тренінгова діяльність психолога : навч.-метод. посіб. Київ : 7БЦ, 2023. 150 с.
- Порядок організації супервізії фахівців з надання послуг із психологічної реабілітації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1032-22#Text> (дата звернення: 22.10.2023 р.).
- Сайт Міжнародної федерації коучингу. URL: <https://coachingfederation.org/credentials-and-standards/coaching-supervision> (дата звернення: 20.10.2023 р.).
- Технології тренінгу: улюблений «складний» учасник : навч.-метод. посіб. / за наук. ред. Ніколаєва Л. О. Київ : 7БЦ, 2023. 144 с.
- Ушакова І. В.** Супервізія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 228 с.
- Bernard J., Goodyear R.** Fundamentals of clinical supervision. 3rd ed. Boston : Pearson Education, 2004. 416 p.
- Hawkins P., Shohet R.** Supervision in the helping professions: an individual, group and organizational approach. Philadelphia, 2002. 230 p.

References

- Astremska I. V.** (2017). Prykladni metodyky ta osnovy supervizii v social'nij roboti [Applied methods and basics of supervision in social work] : navchal'nyj posibnyk. Mykolai'v : Vyd-vo ChNU im. Petra Mogyly, 2017. 396 s. [in Ukrainian]
- Klasyfikator profesij. (2023). [Classifier of professions]. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Profession/List?lang=uk-UA&id=d4162ef8-2771-4ac5-99ef-1d4b6f5336af&tag=KlasifikatorProfesii-Poshuk> (data zvernennja: 20.10.2023 r.) [in Ukrainian]
- Mushkevych M. I.** (2022). Supervizija [Tekst] [Supervision [Text]] : navch. posib. (do kursu «Supervizija») / Myroslava Ivanivna Mushkevych. Luc'k : Vezha-Druk, 2022. 188 s. [in Ukrainian]
- Nikolaiev L. O.** (2023). Treningova dijial'nist' psihologa [Training activity of a psychologist] : navch.-metod. posib. Kyi'v: 7BC, 2023. 150 s. [in Ukrainian]
- Porjadok organizacii' supervizii' fahivciv z nadannja poslug iz psihologichnoi' rehabilitacii'. (2022). [The procedure for organizing supervision of specialists in the provision of psychological rehabilitation services]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1032-22#Text> (data zvernennja: 22.10.2023 r.) [in Ukrainian]
- Sajt Mizhnarodnoi' federacii' kouchingu. (2023). [Website of the International Coaching Federation]. Retrieved from: <https://coachingfederation.org/credentials-and-standards/coaching-supervision> (data zvernennja: 20.10.2023 r.) [in Ukrainian]
- Tehnologii' treningu: uljublennyj «skladnyj» uchasnyk. (2023). [Training technologies: a favorite 'difficult' participant] : navch.-metod. posib. / Za nauk. red. Nikolaieva L.O. Kyi'v: 7BC, 2023. 144 s. [in Ukrainian]
- Ushakova I. V.** (2011). Supervizija [Supervision] : navchal'nyj posibnyk [dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv]. Mykolai'v : Vyd-vo ChDU im. Petra Mogyli, 2011. 228 s. [in Ukrainian]
- Bernard J., Goodyear R.** (2004). Fundamentals of clinical supervision. 3rd ed. Boston : Pearson Education. 416 p. [in English]
- Hawkins P., Shohet R.** (2002). Supervision in the helping professions: an individual, group and organizational approach. Philadelphia. 230 p. [in English]